

UOT 37.0

Rafael Mail oğlu Əliyev

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin müəllimi

<https://orcid.org/0000-0001-9702-265X>

<https://doi.org/10.5281/zenodo.6445822>

AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATININ MAARİFÇİ-REALİST DÖVRÜ

Рафаэль Маил оглы Алиев

преподаватель Азербайджанского Государственного Университета

Нефти и Промышленности

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКО-РЕАЛИСТИЧЕСКИЙ ПЕРИОД АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Rafael Mail Aliyev,

teacher at the Azerbaijan State University of Oil and Industry

EDUCATIONAL-REALISTIC ERA OF AZERBAIJANI CHILDREN'S LITERATURE

Xülasə. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında xüsusi mərhələdir. Yeni tipli məktəblərin yaranması, dərslük ehtiyacı, anadilli məktəblərin problemləri, uşaqların məktəbə cəlb edilməsi, qadın təhsili, əlifba məsələsi və s. kimi məsələlər həllini gözləyən aktual problemlərdən idi. Dövrün şair və yazıçıları maariflənməni bir problem kimi bütünlükdə mühitin qarşısına qoyurdu. Gələcək nəslin formalaşmasında da uşaq ədəbiyyatının inkişafını xüsusi olaraq qeyd edirdilər. S.Ə. Şirvani, A. Bakıxanov, S.M. Qənizadə, R. Əfəndiyev, A. Şaiq, A. Səhhət, M.Ə. Sabir, Ə. Nəzmi, M. Sidqi və başqaları bu istiqamətdə gərəkli əsərlərin yaranmasında mühüm rol oynamışlar.

Açar sözlər: XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində ədəbi mühit, uşaq ədəbiyyatı, uşaq poeziyası, maarifçilik hərəkatı, R. Əfəndiyev, Abdulla Şaiq, A. Səhhət, dərslüklər

Резюме. Конец XIX начало XX века особый этап развития Азербайджанской детской литературы. Создание школ нового типа, потребность в учебниках, проблемы школ на родном языке, привлечение детей в школы, женское образование, вопрос алфавита и многие другие актуальные проблемы ждали своего решения. Поэты и писатели этого периода ставили образование перед средой как проблеме. Они также подчеркнули важность развития детской литературы в формировании будущего поколения. С.А.Ширвани, А.Бакиханов С.М.Ганизаде, Р.Эфендиев, А.Шаиг, А.Саххат, М.А.Сабир, А.Шаиг, А.Назми, М.Сидги и другие сыграли важную роль в создании необходимых произведений в этом направлении.

Ключевые слова: конец XIX века, литературная среда начала XX века, детская литература, детская поэзия, просветительное движение, Р. Эфендиев, А.Шаиг, А.Саххат, учебники

Summary. The end of XIX and the beginning of XX centuries are special periods in the development of Azerbaijan children's literature. Construction of a new type of schools, the need for textbooks, problems of native-speaking schools, involvement of children in schools, women's education, alphabet issues and others were the urgent problems to be solved. Poets and writers of the day put education in front of the whole environment as a problem. Children's literature was also highlighted in shaping the next generation. S.A.Shirvani, S.M.Ganizade, R.Afandiyev, M.A.Sabir, A.Shaig, A.Nazmi, M.Sidgi and others played significant roles in the creation of necessary plays in this direction.

Key words: literary environment in the late 19th and early 20th centuries, children's literature, children's poetry, R.Afandiyev, A.Shaig, A. Sahhat, educational movement, textbooks

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri xüsusi bir mərhələdir. Bu dövrün bədii düşüncəsində olan əsas məsələlərdən birisi uşaq ədəbiyyatındakı nəzərə çarpan boşluğu doldurmaq, təhsildəki yaranmış ədəbiyyat ehtiyacını əsaslı şəkildə aradan qaldırmaq idi. Çünki yeni tipli məktəblərin yaranması, əlifba islahatının zərurətə çevrilməsi, qadın azadlığı, dünyəvi təhsil sisteminin formalaşdırılması, ana dilində dərsliklərin hazırlanması, ana dilinin təhsilə gətirilməsi ən ümdə məsələ olaraq ədəbi-mədəni mühitin qarşısında dururdu. Uşaq ədəbiyyatı sahəsində olanlar da bir xətt kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. H. Zərdabi, M. Mahmudbəyov müasirlərinə müraciətlərində bu məsələlərə ardıcıl şəkildə toxunur və xalqın övladlarının başa düşəcəyi tərzdə əsərlər yazmağı bir məqsəd olaraq vurğulayırdı. Böyük maarifçi A. Bakıxanov “Nəsihətlər” əsərinin başlanğıcında xüsusi olaraq bu vəziyyəti şərh edərək deyirdi: “Mən nə qədər axtarımsa uşaqların təlimi üçün elə bir kitab tapa bilmədim ki, o asan və anlaşılan bir dil ilə onların əxlaq gözəlliyinə dəlalət etsin. Bəzi işlənməkdə olan kitablar o qədər qarışıq-dolaşmış ibarələrlə yazılmışdır ki, müəllimlərin çoxu özləri onları dərk edə bilmirlər. Bəzi kitablar isə o qədər uzun və pərakəndədir ki, onları anlamaq çox çətindir. “Uşaqılıqda öyrədilən elm daşa yazılmış şəkil kimidir” zərbül-məsəlinin məzmunundan qəflət olunur. Uşaq yaşlarında hər zamandan daha artıq əxlaq gözəlliklərini onlara öyrətmək lazımdır. Pis xasiyyətlər təkrar olunduğu zaman adətə çevrilib uşaq təbiətinə daxil olduqdan sonra, onlara elm və ədəb öyrətmək müşkül olar. Beləliklə, aydın və sadə bir kitab yazdım” (1, s. 68). Düşünəndə ki, bu fikirlər 1836-cı ildə söylənmişdir, onda məsələnin mahiyyəti daha da önəmli görünür. Göründüyü kimi, burada bir neçə məsələ: uşaqların tərbiyəsi, dil məsələsi, təhsil və s. kimi o dövr üçün ciddi problemlər qaldırılır. “Vaxtilə F. Köçərli “Vətən dili” dərsliyində milli ədəbiyyat nümunələrinin azlığından şikayətlənən Həmzət bəy Qəbulov-Şirvanının rəyi münasibətilə “Zakafkaziya” qəzeti redaksiyasına göndərdiyi məktubunda israr etmişdi ki: “Qasım bəy Zakirdən və Hacı Seyid Əzim Şirvanidən başqa Azərbaycan yazıçıları və şairləri elə bir əsər verməyiblər ki, uşaqların oxuması üçün əlverişli və yararlı ola bilsin” (2, s.

241). Əlbəttə, görkəmli ədəbiyyatşünasın ədəbiyyat tarixi müstəvisində təhlilləri bütün mərhələlərdə ciddiliyi və faktura zənginliyi ilə mühüm önəm daşıyır. Onun problemə bu kontekstdə yanaşması “Zakirə qədərki ədəbiyyat tariximizdə, hətta A. Bakıxanovun özündə “uşaqların oxuması üçün əlverişli və yararlı” nümunələr tapa bilməməsinin səbəbi isə, ilk növbədə, dil məsələsi ilə izah edilə bilər. Q. Zakirə qədərki klassiklərimizin əsərlərində kiçik oxucular üçün məna və məzmunca nə qədər münasib nümunələr olsa da, bu əsərlər ya ümumiyyətlə fars dilində idi, ya da ərəb-fars tərkibi ilə ağırlaşdırılmışdı” (6, s. 16). Göründüyü kimi, uşaq ədəbiyyatının ümumi problemləri ətrafında gedən mübarizə bütünlükdə mahiyyətin ifadəsi, yolun düzgünlüyünün müəyyənləşməsi məsələlərinə yönəlmişdi. Sultan Məcid Qənizadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Həsən bəy Zərdabi, Yusif Əfəndizadə, Məhəmməd Hadi, Əlabbas Müznib, Əli Ülvi, Camo bəy Aciz Şirvani, Əli Nazim, Məhəmmədağa Sidqi, Rza Sabit, İsmayıl Həqqi, Abbas ağa Nazir Qayıbzadə, Əbdürrəhman Dai, Abdulla bəy Əfəndizadə, Cəfər Bünyadzadə, Əli Fəhmi, Ağabəy İsrəfilbəyov, Əsəd Həsənzadə, Şəfiqə Əfəndizadə, Abid Rəhimzadə, Qafur Rəşad Mirzəzadə və s. kimi onlarla sənətkar uşaq ədəbiyyatının inkişafına, üslub rəngarəngliyinə öz töhfələrini verdilər. Bir növ bu ədəbiyyatın məqsəd və məramını, prinsiplərini, sonrakı dövr üçün gediləcək yolu müəyyənləşdirdilər. Doğrudan da “görkəmli şair və maarifpərvər ziyalı S.Ə. Şirvaninin XIX əsrin 70-ci illərində Şamaxıda ana dilində açdığı məktəb xalqımızın maarif həyatında çox mühüm hadisə oldu. Gündəlik tədris prosesi, şagirdlərin mənəvi ehtiyacları S.Ə. Şirvanini bir ziyalı, həmçinin özünün şəxsi bacarığı olan bədii istedad sahibi kimi uşaqlar üçün ana dilində əsərlər yazmağa və dərslik yaratmağa sövq etdi. Beləliklə, Seyid Əzim özü xalq balaları üçün bədii əsərlər yazaraq həmin əsərlərdən ibarət “Rəbiül-ətfal” (1878) və “Tacül kütüb” (1883) kimi iki dəyərli dərslik tərtib etdi. Bu dərsliklərdəki bədii nümunələrlə maarifpərvər şair Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının bünövrəsini qoymuş oldu” (3, s. 5). H. Zərdabi, C. Ünsizadə, C. Vəlibəyov, M.T. Sidqi, R. Əfəndiyev, A.O. Çernyayevski və başqaları fəaliyyətlərində əsas istiqamət kimi uşaq ədəbiyyatının zənginləşməsinə üstünlük verdi-

lər. R. Əfəndiyev də məhz maarifpərvər ədib kimi bu hərəkətin ən fəallarından olaraq müxtəlif istiqamətli işlərin aparılmasında öz töhfələrini verdi. “Uşaq bağçası”, “Bəsirətül-ətfal” kitabları ilə məktəbdəki dərslük ehtiyacının ödənməsinə yardımçı oldu. R. Əfəndiyevin yaradıcılığının əsas məqsəd və məramı mövcud vəziyyətə uşaqların ehtiyacını ödəməyə hesablanmışdı. “Uşaq baxçası” (1898) dərsliyində ədibin “Durna”, “Gap”, “Vəsfi-bahar”, “Məktəbə dəvət”, “Vəsfi-payız”, “Vəsfi-qış”, “Ay qurd”, “Qaz və durna”, “Kirpi və dovşan”, “Xəyal” “Bəsirətül-ətfal” da (1901) isə “Bahar”, “Baharıyyat”, “Payız fəslində”, “Təbiət-torpaq”, “Su”, “Vətən məhəbbəti”, “Elmin şərəfəti”, “Uşaq və ayna” və s. şeirləri toplanmışdır. Onu da əlavə edək ki, bu dərslüklər sonrakı illərdə bir sıra mətn əlavələri və təkmilləşmələrlə bir neçə dəfə çap olunmuşdur. “Bülbül”, “Keçi”, “Qırqovul”, “Kürt və cücəsi”, “Bənövşə” və s. kimi şeirləri onun bir maarifpərvər ziyalı kimi nə qədər gərəkliliyi işlər gördüyünü aydınlaşdırır. “Məktəbə dəvət” şeirində təhsilin önəmliyi, mədəni səviyyənin yüksəldilməsi qayğısı və narahatlığı xüsusi olaraq vurğulanır.

*Məktəb vaxtidir, əzizim, dur ayağa, ey oğul,
Gün çıxıb pəncərədən düşdü otağa, ey oğul.
Çox zamandır ki, xoruzlar oyadıbdır xəlqi,
Paltarın əyninə gey, çəkmən ayağa, ey oğul.
(3, s. 43).*

Burada dövrün özündən gələn ciddi problemlər vardır ki, R. Əfəndiyev də məhz bu tip şeirləri ilə mövcud vəziyyətin təsvirinə çalışmışdır. Mahiyyətində olan isə elmin fəzilətini insanlara başa salmaq, uşaqları təhsilə istiqamətləndirmək idi.

Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitinin zənginləşməsində əvəzsiz xidmətləri ilə seçilən böyük şəxsiyyətlərdən biri də Abdulla Şaiqidir. “Uşaq çeşməyi”, “İkinci il”, “Gülşəni-ədəbiyyat”, “Gülzar”, “Milli qiraət”, “Qiraət kitabı” və s. dərslükləri A. Şaiqin maarif və mədəniyyət sahəsində bir pedaqoq kimi sistemli fəaliyyətinin göstəricisidir. “Nə üçün”, “Yad et”, “Hamımız bir günəşin zərrəsiyik”, “Uşaq və dovşan”, “Xoruz”, “Yetim cüce”, “Təpəl kəlim”, “Payızın son ayı”, “Cütcü”, “Bülbül”, “At”, “Yağış” və s. kimi uşaq şeirləri özlüyündə ədəbiyyatımız

üçün A. Şaiq üslubunu formalaşdırmışdır. “A. Şaiqin pedaqoji fəaliyyətinin effektiv nəticəsi onun bir sıra şeirlərinin bədii təsvirlərində öz əksini tapır. Bu şeirlərdə maarifçiliyin inkişafına təkan verən ideyalar, uşaqların və valideynlərin məktəbə sevgi hisslərinin tərənnümü daha qabarıq nəzərə çarpır. A. Şaiqin yaratdığı valideyn obrazları elmi, məktəbi, ədəbi təbliğ edir, övladını “məktəbə get, dərs oxu” tövsiyəsi ilə tərbiyəsinə çalışır” (4, 141). A. Şaiq uşaq dünyasının ən yaxşı bilicilərindəndir. Böyük ədibin “Payız”, “Bahar”, “Qışın nəgməsi”, “Qərənfil”, “Bənövşə”, “Qızıl gül”, “Zanbaq”, “Arı”, “Kəpənək” və s. şeirlərində bu, güclü tərəf kimi özünü göstərir. Burada digər məsələ məktəbə çağırışla bağlı olanlardı ki, A. Bakıxanov, İ. Qutqaşlı, M.Ş. Vazeh, H. Zərdabi, M. Mahmudbəyov, S.M. Qənizadə, E. Sultanov, A. Səhhət, Ü. Hacıbəyov, S.S. Axundov, R. Əfəndiyev və başqalarında gördüyümüz təsəvvürlərlə eyni xətdə dayanır.

*Bəyənmişəm məktəbi, çox sevmişəm,
Gəl məni də məktəbə qoy, ay ata! –*

misraları A. Şaiqin bir maarifçi kimi problemləri uzaqgörənliklə müəyyənləşdirir və qiymətləndirir bilmək bacarığından irəli gəlir.

A. Səhhət istedadı, zəngin yaradıcılığı ilə uşaq ədəbiyyatı sahəsində də qələmini sınımış və bir-birindən orijinal sənət nümunələri yaratmışdır. “Məktəb uşağı”, “Ana və oğul”, “Cücelər”, “Qarı və qulluqçuları”, “Qaranquş balaları”, “Ata və oğul”, “İt və kölgəsi”, “Yaz”, “Quşlar”, “Ot biçini”, “Tənbəl”, “Güllərin bəhəsi”, “Küçə uşağı”, “Qarışqa və milçək”, “Ayı və arılar”, “Tülkü və meymun”, “Tülkü və qurd”, “Ayı və şir”, “Sərçə və qırğı”, “Oğru və anası”, “Gün və külək”, “Ulaq və aslan”, “İlk bahar”, “İki uşaq”, “Köç”, “Aşpaz və pişik” və s. kimi əsərləri uşaq ədəbiyyatının uğurlu nümunələri kimi zaman-zaman ədəbi-nəzəri fikrin marağına səbəb olmuşdur. Uşaq şeirləri ilə A. Səhhət tək-cə o dövrdəki problemləri həll etməmiş, həm də uşaq ədəbiyyatımızı bir boy da zənginləşdirmişdir. Təkcə onu demək kifayət edər ki, onun “Cücelər”, “Ayı və şir”, “Qaranquşlar”, “İlk bahar” və s. şeirləri artıq yarandığı gündən dərslüklərin bəzəyinə çevrilmişdir.

*Quşlar, quşlar, a quşlar!
Qaranquşlar, a quşlar!
Cəh-cəh vurun burada,
Gah yerdə, gah yuvada.
Qonun bu tək budağa,
Çox getməyin uzağa.
A quşlarım getməyin,
Məni qəmgin etməyin. (5, 161)*

A. Səhhət “Quşlar” şeirini 1908-ci ildə yazmışdır. Bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa bu şeir, demək olar, yarandığı gündən dərsləklərə düşmüş və aşağı siniflərin hamısının yaddaşında öz izini qoymuşdur. M.Ə. Sabirin ”Məktəb şərqi”, “Uşaq və buz”, “Yaz günləri”, “Ağacların bəhsi”, “Cütcü”, “Qarğa və tülkü”, “Məktəb şagirdlərinə töhfə”, “Təbib ilə xəstə”, “Qarıncə”, “Molla Nəsrəddinin yorğanı”, “Uşaq və pul”, “İsgəndər və fəqir”, “Hörümçək və ipəkqurdu”, “Artıq alıb, əskik satan tacir”, “Yalançı çoban”, “Camuşçu və sel” və s. şeirləri uşaq ədəbiyyatının klassik fondu kimi uzun illər bədii mühitin faktına çevrilmişdir.

Göründüyü kimi, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan uşaq poeziyası bütün müstəvilərdə rəngarəngliyi, zənginliyi, uşaq fantaziyasını ifadəni, onların formalaşdırılması

amalı və bu istiqamətdə görülən işləri, tərbiyə məsələlərini özündə əks etdirir. Burada digər tərəf həmin məqsəd və məramın üsul və yollarının müəyyənləşməsidir ki, ədiblər bu sahədə də özünəməxsus üslub yaradıcıları kimi uğurlara imza atmışlar. Bütün bunlar uşaq poeziyasının XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərindəki ümumi mənzərəsini səciyyələndirir.

Problemin aktuallığı. Realist-maarifçi ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələri öz əsərlərində dil zənginliyindən yararlanmaqla əvəzsiz sənət nümunələri yaratmış, özünəməxsus üslub yaradıcıları kimi bədii düşüncənin inkişafına yardımçı olmuşlar.

Problemin elmi yeniliyi. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafında xüsusi mərhələdir. Poeziya bu dövrdə aparıcı xətt kimi daha böyük önəm kəsb etmişdir. Ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələri zəngin yaradıcılıqları ilə uşaq ədəbiyyatını dil, üslub, forma baxımından zənginləşdirmişlər.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Təhlillər onu deməyə əsas verir ki, XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri ictimai, siyasi, mədəni mühitdə yeniləşmələrlə səciyyələndiyi kimi, uşaq poeziyasının inkişafında da xüsusi hadisədir. Uşaq ədəbiyyatının qızıl dövrü kimi səciyyələndirilə biləcək bu dövr sonrakı zamanlar üçün örnək olmuş və gediləcək yolu müəyyənləşdirmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Bakıxanov, A. Seçilmiş əsərləri. / A. Bakıxanov. -Bakı: Yazıçı, -1984, -475 s.
2. Köçərli, F. Seçilmiş əsərləri. / F. Köçərli -Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, -1963, -341 s.
3. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası.- Bakı, Elm, -1998, -300 s.
4. Xəlil, Z. Uşaq ədəbiyyatı. / Z. Xəlil, F. Əsgərli. -Bakı: ADPU, -2011, -498 s.
5. Səhhət, A. Seçilmiş əsərləri. / A. Səhhət. -Bakı, Lider, -2005, -456 s.
6. Məmmədov, M. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. / M. Məmmədov, Y. Babayev, T. Cavadov. -Bakı: Maarif, -1992, -288 s.

E-mail: adnsu61@mail.ru
Rəyçi: *filol.ü.fəls.dok.* **V.C. Abbasova,**
ped.ü.fəls.dok., dos. **A.X. Hacıyev**
Redaksiyaya daxil olub: 03.06.2022.